

XOJA IJODIDA AN'ANA VA O'ZIGA XOSLIK

Nazarova Dilafruz Ixtiyorovna

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti katta o'qituvchi

ndilafruz476@gmail.com

+99893 509-08-44

Mamadaliyev Yarmuxammat Xudaybergenovich

Muxtor Auezov nimidagi Janubiy Qozog'iston universiteti

katta o'qituvchisi (PhD). Qozog'iston.

madaliev_61@mail.ru

Annotatsiya: Maqola Xoja hikoyatlarida tilga olingan an'anaviy obrazlar tahliliga bag'ishlangan. Unda Xojaning muhim axloqiy-ta'limiy, ijtimoiy-siyosiy, diniy mazmundagi nasriy hikoyatlarida tilga olingan Luqmoni hakim, Sulaymon, Iskandar Zulqarnayn va bir qator an'anaviy obrazlar ilmiy jihatdan tadqiq etilgan. Rumi, Nizomiy, Amir Xusrav, Sa'diy Sheroziy, Firdavsiy, Jomiy, Navoiy merosining Podshohxoja ijodiga ta'siri va ularning an'anasini davom ettirgan izdosh sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: hikoyat, manba, xalq og'zaki ijodi, yozma adabiyot, o'ziga xoslik, an'ana, badiiy mahorat, obraz.

O'zbek mumtoz adabiyoti asrlar davomida sayqallanib, mavzu-mundariyasi boyib kelgan. Shu bois, an'ana va o'zaro ta'sir adabiyot hamda san'atning barcha turlariga tegishli bo'lgan ijodiy jarayon. Bunda ijodkor o'zidan oldingi ijod qilgan salafлари tomonidan avloddan-avlodga o'tib kelayotgan mezon va qoidalariga asoslanib, ularning ba'zi tomonlarini takrorlaydi, qayta yaratadi, takomillashtiradi. Bir so'z bilan aytganda, "An'anaviy obrazlar – badiiy adabiyotda bir ijodkordan ikkinchi ijodkorga o'tib yuruvchi, ko'pchilikka tanish bo'lgan qahramonlar obrazlaridir. Bunday qahramonlar qachonlardir adabiyotga kirib kelgan va qattiq o'rnashib qolgan obrazlar bo'lib, har bir shoir uni qalamga olar ekan, yangi xususiyatlar bilan boyitadi" [Hayitmetov A, 1997: 208-210]. Adabiyotimiz namoyondalari orasida bu bosqichni o'tamagan, salafларining boy ijodiy merosidan uzilib qolgan birorta ijodkorni uchrata olmaymiz. Barcha ijod ahli salafлари ijodidan ta'sirlanib qalam tebratgan. Shu singari o'zbek mumtoz adabiyoti xazinasiga munosib hissa qo'shgan ijodkorlardan biri Ibodulla Sayyid Podshohxoja ibn Abdulvahhobxoja – Xoja ham. Adib hikoyatlari mavzu mundariyasi, obrazlar tizimi, g'oyaviy-badiiy jihatdan puxta, pishiq yozilganligi, axloqiy-ta'limiy va ma'rifiy ahamiyatga egaligi bilan qimmatlidir. Xoja ijodida an'anaviy obrazlarning ko'plab namunalarini ko'rishimiz mumkin. Bu an'anaviy obrazlar Xojagacha bo'lgan ijodkorlar ijodida ham uchraydi. Xususan, Rumi, Nizomiy, Amir Xusrav, Sa'diy Sheroziy, Firdavsiy, Jomiy, Navoiy asarlarida uchraydigan Sulaymon, Luqmoni Hakim, Sulton Mahmud G'aznaviy, No'shiravon, Iskandar, shoh Bahrom va shu kabi bir qator an'anaviy obrazlar Xoja asarlarida ham mavjud. Adib bu obrazlardan foydalanishda salafлари tajribalaridan unumli foydalangan hamda ularni qayta ishlab, badiiy jihatdan mukammal bo'lgan hikoyatlar yaratgan.

Xoja hikoyatlarining asosiy manbayi o‘zi yashagan davr muhiti hisoblanadi. Bu davrning ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayotini A.Ibrohimov “XVI asr o‘zbek adabiyotining asosiy xususiyatlari”da keng yoritgan [Ibrohimov A, 1976:7-33].

Xoja hikoyatlarining yaratilishida o‘zbek xalq og‘zaki ijodi va yozma adabiyot namunalari o‘rni katta. Ko‘pgina Sharq tillariga tarjima qilingan mashhur “Kalila va Dimna” asari va boshqa xalq ijodi namunalari bilan Xojaning yaqindan tanish bo‘lganligi aniq. Uning “Mahmud G‘aznaviy va boyqush”, “Sulaymon, pashsha va el”, “Iskandar va Chin hoqoni”, “No‘shiravon”, “Luqmoni Hakim” va boshqa hikoyatlari xalq og‘zaki ijodi materiallari asosida yaratilganligi fikrimizning dalilidir.

O‘zbek yozma adabiyotida hikoyat janrining dastlabki namunasi sifatida Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asarida keltirilgan hikoyatlarni ko‘rsatish mumkin. Bu asar hikoyat va rivoyatlardan tashkil topgan. Undagi hikoyatlarning ko‘pchiligi diniy xarakterda bo‘lib, Rabg‘uziy ularning aksariyat qismini “Qur‘on” va boshqa diniy manbalardan olgan va shular asosida diniy-afsonaviy syujetga ega bo‘lgan hikoyat va rivoyatlar yaratadi. Masalan, Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asarida Luqmoni hakim bilan bog‘liq bo‘lgan hikoyat mavjud.

“Hikoyatda kelmish. Bir kuni xojasi Luqmonni bug‘doy ekkali izdi. Luqmon borib arpa ekdi. Xojasi aydi: “Bug‘doy ek tedim, ne uchun arpa ekting?” Luqmon aydi: “Arpa eksa bug‘doy unmasmu?” Xojasi: “Unmas”. Luqmon aydi: “Andog‘ bo‘lsa sen ham yomonliq ekib, yaxshilik umid etmagil”. Xuddi shu hikoyat Xojaning “Miftoh ul-adl” asarida ham mavjud. Har ikkala ijodkor bir xil syujetdan foydalangan bo‘lsa-da, maqsad boshqa. Bu hikoyatini Rabg‘uziy yaxshilik va yomonlik kurashi sifatida bayon etgan bo‘lsa, Xoja “Tunu kun zulm qilursan, taqi qiyomatda savob umid etarsan” ya‘ni “Nima eksang, shuni o‘lasan” bilan yakunlaydi. [Podshohxoja, Inv № Д-4656. 147b – 148a].

O‘zbek adabiyotida she‘riy hikoyatning rivojiga o‘z hissasini qo‘shgan shoirlardan biri Haydar Xorazmiydir. U Nizomiyning “Mahzan ul-asror” asarini o‘zbek tiliga ijodiy tarjima qilgan. Bu haqda N.M.Mallayev shunday yozadi: “Haydar Xorazmiy hikoyatning mohir san‘atkorlaridan biridir. U kichik hajmli hikoyatlarda katta va muhim bo‘lgan biror mavzuni yoritishga, xarakterli obraz va portretlar yaratishga muvaffaq bo‘ladi”. [Mallayev N, 2021:224].

So‘z mulkining sultoni Alisher Navoiy lirik shoir, dostonnavis bo‘lishi bilan bir qatorda hikoyatlar ustasi sifatida ham mashhurdir. U faqat hikoyatlardan iborat bo‘lgan asar, ya‘ni hikoyatlar to‘plami yaratmagan bo‘lsa-da, uning “Hayrat ul-abror”, “Sab‘ai sayyor”, “Saddi Iskandariy”, “Lison ut-tayr”, “Mahbub ul-qulub” kabi asarlaridagi hikoyatlar Navoiyni hikoyatnavis deb atashga haqli ekanligimizni ko‘rsatadi. Bu haqida V.Zohidov shunday fikr bildirgan: “Lison ut-tayr”da ma‘lum fikrni, da‘voni asoslash, uni illyustratsiya qilish uchun sharq adabiyotidagi traditsiya bo‘yicha hikoyachalar beriladi... Ular Navoiyning katta dostonlar muallifigina emas, ayni zamonda hikoyachilik ustodi ham ekanligini ko‘rsatib beradi” [Vohidov Z, 1961:31-34].

X-XI asrlardan boshlab fors-tojik adabiyotida falsafiy-didaktik xarakterdagi asarlar vujudga kela boshladi. Ularda ilgari surilgan g‘oyalarni asoslash, dalillash uchun kichik-kichik hikoyatlar keltirildi. XIII asrga kelib esa axloqiy-ta‘limiy ruhdagi asarlarga hikoyatlar kiritish an‘anaga aylandi. Buni biz Jaloliddin Rumiy, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Sa‘diy Sheroziy, Firdavsiy, Abdurahmon Jomiy asarlarida ko‘rishimiz mumkin. Hikoyat yozishda katta muvaffaqiyatlarga erishgan ijodkorlardan biri Sa‘diy Sheroziydir. U o‘zining “Guliston”, “Bo‘ston” asarlari bilan fors-tojik adabiyotida hikoyatning rivojiga muhim hissa qo‘shgan. Xoja “Gulzor” asarini aynan Sa‘diy Sheroziyning “Guliston” asariga shakliy o‘xshatma tarzida yozgan.

Xoja ham yuqoridagi salaflari ijodidan bahramand bo‘lgan holda ular an‘analarini davom ettirib, “Miftoh ul-adl” va “Gulzor” asarlari bilan hikoyat janrining taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shdi. Hikoyatlarida tilga olingan obrazlar salaflari ijodida takror va takror qo‘llanilgan bo‘lib, har biri bu obrazlardan o‘z qarashlari, g‘oyalari, maqsadlarini ochib berishda o‘rinli qo‘llaganlar. Masalan, birgina

Iskandar obrazidan har bir ijodkor o‘ziga xos tarzda foydalanganlar. Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonining “Himmat humoyining balandparvozig‘i ta‘rifida” [Alisher Navoiy, 2013:91-94] nomli bobida himmat to‘g‘risida so‘z yuritib, xulosa sifatida “Iskandar va gado” hikoyatini keltirsa, xuddi shu hikoyat Xojaning “Gulzor” asarida “Iskandar Zulqarnayn va darvesh shahzoda” [Poshshoxoja, 1962:30-31] sifatida keltiriladi. Faqat ikkala ijodkor talqini bir-biridan farqlanadi. Navoiy Iskandar Zulqarnaynni jahongirliigi va adolatli shoh ekanligini birinchi o‘ringa qo‘yib, himmatni shohlikdan ustun bilsa, Xoja bandasiga har qanday vazifani Olloh beradi, undan o‘tib banda hech narsa qilolmasligini, har narsani faqat Ollohdan so‘rash vojib ekanligini uqtiradi. Shu singari an‘anaviy obrazlar ishtirok etgan hikoyatlar bir-biridan talqin, mohiyat nuqtayi nazaridan farqlanadi.

Xojaning “Miftoh ul-adl” hamda “Gulzor” asarlarini o‘rganib chiqish natijasida an‘anaviy obrazlardan juda ko‘p foydalanilganligining guvohi bo‘ldik. Biz bu an‘anaviy obrazlarni quyidagicha ikkita katta guruhga tasnifladik:

1. Payg‘ambarlar, chohoryorlar, avliyolar, so‘fiylar timsoli.
2. Afsonaviy qahramonlar, tarixiy shaxslar timsollari.

Birinchi tasnifga Muhammad (s.a.v), Iso, Nuh, Muso, Sulaymon, Dovud alayhissalomlar, Umar, Ali, Husayn roziyollohu anhular, Imomi A‘zam, Tavis Yaman, Horun ar-Rashid va boshqalar.

Ikkinchi tasnifga esa Iskandar Zulqarnayn, No‘shiravon, Luqmoni Hakim, Sulton Mahmud G‘aznaviy, Bahrom Go‘r va boshqalarni kiritish mumkin.

Tasniflardan ma‘lumki, komil insonni tarbiyalashni o‘z oldiga maqsad qilgan didaktik adabiyot axloqiy mezonlarni Qur‘oni Karim va Hadislarga tayanib belgilaydi. Bizgacha yetib kelgan didaktik asarlarda buni yaqqol ko‘rishimiz mumkin. Shu an‘anani davom ettirgan Xoja ijodida ham Qur‘oni Karim oyatlari va Hadislar sharhini uchratamiz. “Miftoh ul-adl” asarida Imomi A‘zam, Dovud alayhissalom, Iso alayhissalom, Muso alayhissalom, Luqmoni hakim, Sulton Mahmud G‘aznaviy, Iskandar Zulqarnayn, No‘shiravoni odil, Bahromgo‘r va boshqalar; “Gulzor” asarida esa yuqoridagi asarda tilga olingan an‘anaviy obrazlardan tashqari Sulton Sanjari Moziy, Sulaymon alayhissalom, Shayx Bahlul, Xorun ar-Rashid va hakozi obrazlarning hayoti va faoliyati bilan bog‘liq bir necha hikoyatlar berilgan. Har ikkala asarda ham xalq orzusidagi odil, insofli, diyonatli, xalqni o‘ylaydigan, ular dardi bilan yashaydigan SH Xoja hikoyatlarida eng ko‘p qo‘llanilgan obrazlardan biri Sulton Mahmud G‘aznaviy obrazidir. Bu obraz Xoja ijodida 2 xil ko‘rinishda qo‘llanilgan. Ular:

1. Adolatli shoh
2. Oldin zolim shoh bo‘lib, so‘ng tavba qilib, zolimlikdan chekingan shoh sifatida tilga olinadi.

Xojaning ko‘plab hukoyatlarida Sulton Mahmud G‘aznaviyning adolatli shoh sifatida uchraydi. Masalan, “Sulton Mahmud G‘aznaviy va Ayozi xos”, “Sulton Mahmud G‘aznaviy va tolibi ilm”, “Sulton Mahmud G‘aznaviy va bir kishi” kabi hikoyatlarida adolatli shoh sifatida ulug‘lanadi.

Oldin zolim bo‘lib, keyin adolatga yuz burgan hikoyatiga esa “Sulton Mahmud va vaziri Xo‘ja Hasan” hikoyatini keltirish mumkin. Ushbu hikoyat “Miftoh ul-adl” asarining 4-bobi “Sultonlarga mute‘ bo‘lmoqning bayoni”da keltiriladi. Hikoyat “Sulton Mahmud G‘aznaviy zolim erdi, aning bir bisyor oqil, dono va odil vaziri bor erdi Xo‘ja Hasan otlig‘. Bir kun Sulton Mahmud birla ikkilari ovga chiqdi” bilan boshlanib, nogoh vaziri Xo‘ja Hasanning boyqushlarning suhbatiga guvoh bo‘lishi (qushlarning quda-anda bo‘lishi...), oh tortib yig‘lashi, sulton nega yig‘layotganini so‘rashi, vazir qushlarning suhbatini unga aytib berishi, ya‘ni “Sulton Mahmud tirik bo‘lsa, bir yildan so‘ng yuz ming uy desang ham berayin” deyishi, Sultonning nima qilmoq kerak? Men shuncha zolimmanmi? Men tufayli bir yilda shuncha uy xarob bo‘ladimi? Degan savollariga vaziri adl qilmoq kerak va zulm qilmoqdan tavba qilmoq kerak deb javob berishi, Payg‘ambarimizning “Har kishi gunohdin tavba qilsa, gunoh qilmog‘ondek bo‘lur” [Podshohxoja, Inv № Д-4656. 155a-b, 156a-b] so‘zini keltirishi va nihoyat Sulton Mahmud G‘aznaviyning qilgan ishlarigan tavba qilib, adl qilgani, kechalari darveshlar libosini kiyib, miskinlarga

ehson qilishi bilan yakunlanadi. Sulton Mahmud bilan bogʻliq hikoyatlar yuqoridagi ijodkorlar ijodida ham mavjud. Ulardan farqli ravishda diniy tomondan urgʻu berib, oʻziga xos tarzda yangi hikoyat yaratgan. Bu ham Xojaning mahoratidan bir darakdir.

Xoja hikoyatlarida adolatparvarlik gʻoyalari oʻziga xos tarzda ifodalangan boʻlib, bu gʻoya insonlarga axloqiy va maʼnaviy oziq beradi. Xoja xalqning yaxshi hayotga erishishini istadi, buning uchun esa xalq orasida adolatparvarlik, insonparvarlik tuygʻulari yuksak oʻrinda turishi lozimligi koʻrsatib oʻtildi. Shoh va uning amaldorlarini adolatli boʻlishga, xalqqa zulm oʻtkazmaslikka chaqirdi, fuqarolar holidan xabardor boʻlib turishga undadi.

Hikoyatlarida koʻp uchraydigan obrazlardan yana biri Sulaymon paygʻambar obrazidir. Bu obraz hikoyatlarida adolat timsoli sifatida eʼtirof etiladi. Birgina “Sulaymon, pashsha va el” hikoyatida Xoja ikki tarafni tinglab, adolat bilan qaror chiqarish kerakligini, aks holda, hukumdor adolatiga putur etishi mumkinligini qayd etadi. Buni Sulaymon paygʻambar tilidan shunday bayon etadi: “Adolat qoidasi butururkim, ... ikkisin barobar soʻrmoq kerakdur, har soʻzlari boʻlsa bir-bir oytgʻoylar, to hokim alarning soʻzini bilib hukm qilgʻoy” [Podshohxoja,1962:47]. Rabgʻuziyning “Qisasi Rabgʻuziy” asarida Sulaymon paygʻambar haqida maʼlumot berish jarayonida u bilan bogʻliq boʻlgan hikoyatlarni ham beradi. “Sulaymon va moʻrcha” hikoyati ana shunday hikoyatlaridan biridir. Bu hikoyat Navoiy ijodida ham uchraydi.

Xoja yuqorida nomlari zikr etilgan ijodkorlar ijodi bilan yaqindan tanish boʻlgan. Shu sababli ular anʼanasini davom ettirish asnosida oʻzining ijodiy maqsadlarini aniq qoʻya olgan adib kichik hajmli, ammo mazmuni keng boʻlgan hikoyatlarni yarata oldi. Bu uning XVI asr nasriy hikoyat taraqqiyotini belgilashda oʻta ahamiyatlidir. Buning isboti sifatida A.Tohirjonov maqolasidan izoh keltiramiz: “Xojaning “Maqsad ul-atvor” asarining “Hikmati hokim” deb nomlangan xotima bobida Jaloliddin Rumiy, Nizomiy, Amir Husrav, Hofiz, Amir Saʼdiy, Sanoiy, Firdavsiy, Salmon Sovajiy, Lutfiy, Amir Shohiy, Kotibiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi ulugʻ soʻz ustalarini eslab oʻtadi. Oʻzining ana shu shoirlar anʼanalarini davom ettirib, gʻazal, ruboiy, mustazod, masnuʼ qasidalar yaratganini va nihoyat ana shu didaktik asarini yozishga kirishganini xabar qiladi” [Tohirjonov A, 1975:70-73]. Bundan koʻrinadiki, Xoja oʻzidan oldin yashab oʻtgan ijodkorlar ijodini puxta bilgan.

Xojaning “Miftoh ul-adl” va “Gulzor” asarlari XI asrdan oʻziga xos anʼana tusini olgan pand-nasihat ruhida yozilgan badiiyat namunalari turkumiga mansubdir, – deya eʼtirof etadi, – R.Vohidov [Vohidov R., Eshonqulov H, 2006: 514].

Nizomiy, Shayx Saʼdiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiylarning anʼanalarini davom ettirib, kichik hajmli ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-taʼlimiy, insonparvarlik ruhidagi hikoyatlarini “Miftoh ul-adl” hamda “Gulzor” asarlariga jamlagan. Lekin har ikkala asarning tili jonli xalq tilida boʻlib, sodda Nizomiy va Navoiy asarlariga nisbatan ancha ravondir. Asarda tushunilmaydigan arabcha va fors-tojikcha soʻzlar juda kam uchraydi. Mazmunni xiralashtiradigan ortiqcha, keraksiz tasvirlash, bayon qilish yoʻq. Ixcham, aniq va loʻnda yozilgan.

Xoja hikoyatlarida oʻz davrining muhim jihati hisoblangan, ahamiyatga molik boʻlgan axloqiy-taʼlimiy, ijtimoiy, siyosiy masalalarini ilgari surdi va ularni insonparvarlik nuqtayi nazardan turib yoritdi. Adolat, toʻgʻrilik, halollik, poklik, saxiylik, ilm-maʼrifat, insonparvarlik mavzulari hikoyatlarining bosh mavzusiga aylandi. Ana shu mavzularni ochib berishda anʼanaviy obrazlardan unumli foydalandi, yangidan yangi maʼno tovlanishlarini koʻrsatib bera oldi. Podshohxoja hikoyatlari katta ijtimoiy, umumbashariy ahamiyatga molik asarlardir. Ularning zamiriga chuqur insonparvarlik, bagʻrikenglik, adolatparvarlik gʻoyalari singdirilganligi bilan hozirgi kunda eskirgan, podshohlar, vazirlar, darveshlar, tarixiy shaxslar bilan bogʻliq syujetlar asosida yaratilganiga qaramay, oʻzining axloqiy-didaktik, ijtimoiy-zamonaviy qimmatini yoʻqotmagan. Ular bugun va kelajak uchun birday xizmat qiladi.

Xulosa oʻrnida shuni aytishimiz mumkinki, Hoja qaysi mavzuga murojaat etmasin ularni chuqur insonparvarlik, xalqparvarlik, vatanparvarlik, maʼrifatparvarlik gʻoyalarini ilgari surib, oʻziga xos obrazlar yaratdi. Hoja oʻzbek ogʻzaki va yozma hamda fors-tojik adabiyoti asosida mavzu jihatidan rang-barang, nasriy hikoyatlarni yaratgan ulkan sanʼatkor. Adib asarlarida ifodalangan gʻoyalar bugungi kun uchun ham ibratli, ham dolzarb masalalardan biridir.

Adabiyotlar:

1. Мирзааҳмедова М. Хожа. – Т.: Фан. 1975. – Б. 134.
2. “Miftoh ul-adl” ning qoʻlyozma nusxasi. Inv № Д-4656. – В. 210.
3. Саъдий Шерозий. Гулистон. Бўстон: тўплам. – Т. : Фафур Фулом. 2021. – Б. 264.
4. Воҳидов Р., Эшонкулов Ҳ. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (энг қадимги даврлардан XVI аср охиригача) Ўқув қўлланма. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти. 2006. – Б. 528.
5. Иброҳимов А. XVI аср адабиётининг асосий хусусиятлари. – Т.: Фан, 1976. – Б. 208.
6. Alisher Navoiy. Toʻla asarlar toʻplami. 10 jildlik. 8-jild. – Toshkent: Gʻofur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013.
7. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Т.: Фан, 1997.
8. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи (Энг қадимги даврдан XVII асргача). – Т.: “Kafolat print company” нашриёти, 2021. – Б. 542.
9. Тоҳиржонов А. Хожанинг янги топилган асари//Ўзбек тили ва адабиёти, 1975. №3. – Б. 70-73

